

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात नांदेड जिल्ह्याचे योगदान

प्रा. डॉ. सुरेश निळकंठराव काळे

इतिहास विभाग प्रमुख, एच. बी. टी. कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
नविन सुभेदार, नागपूर.

प्रस्तावना :

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी ब्रिटीष साम्राज्यवादी सत्ता समाप्त होऊन, भारतीय स्वातंत्र्याचे नवे पर्व सुरु झाले. अनेकांच्या बलिदानातून सुवर्ण दिवस आला. १४ ऑगस्ट १९४७ च्या मध्यरात्री एका खास समारंभात पं.जवाहरलाल नेहरुंनी आपल्या ऐतिहासिक भाषणात, दुर्दैवाचा कालखंड समाप्त झाला आहे आणि आता भारत आपल्या खऱ्या रूपाने समोर येईल. अशी भावना व्यक्त केली. परंतु स्वतंत्र भारतासमोर तीन गंभीर प्रश्न उपस्थित झाले. त्यात पहिला प्रश्न निर्वासितांचा होता, दुसरा संविधान निर्मितीचा होता. तर तिसरा प्रश्न अधिक गंभीर होता. तो म्हणजे संस्थानांच्या विलिनीकरणाचा होय.

स्वातंत्र्य पूर्व भारतात ५६३ संस्थान होते. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर अनेक संस्थान भारतात विलिन झाली. तर काही संस्थान पाकिस्तानमध्ये विलिन झाली. मात्र जुनागड, काश्मीर व हैदराबाद या तीन संस्थानिकांनी स्वतंत्र राहण्याच्या दिषेने वाटचाल करून संस्थानांच्या विलिनीकरणाची समस्या अधिक गंभीर केली. पुढे जुनागड संस्थान जनमताच्या आधारे भारतीय संघराज्यात विलिन झाले. काश्मीरचा राजा हरिसिंगाने पाकिस्तानी सैन्याच्या हल्ल्याला घाबरून विलिनीकरणाच्या तहावर सही केली. परिणामी काश्मीर संस्थानाच्या रक्षणासाठी भारतीय लश्कर गेले. याचवेळी दक्षिण भारतात हैदराबाद सर्वात मोठे संस्थान होते. भौगोलिक दृष्ट्ये चोहोबाजूंनी भारतीय संघराज्याचा प्रदेश व आत हैदराबाद संस्थान अथवा परिस्थितीत आझाद हैदराबाद या नावाने आपले स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न हैदराबाद संस्थानचा प्रमुख निजाम करित होता. मात्र जनमत त्याच्या विरोधात होते. त्यातून पाकिस्तानची व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरून मदत घेऊन आपले अस्तित्व टिकविण्यासाठी आणि एक इस्लामी स्वतंत्र राष्ट्र निर्माण करण्यासाठी धडपड करू लागला. विरोधी जनमत संपविण्यासाठी अन्याय अत्याचाराचा वरवटा फिरवू लागला. स्वतंत्र ध्वज, भाशा, चलन निश्चित करून ११ जून १९४७ रोजी आपले संस्थान स्वतंत्र राहणार असल्याची घोशणा केली.

हैदराबाद राज्याची स्थापना :

हैदराबाद राज्याची स्थापना इ.स.1589 मध्ये महमंद कुलीखान या कुतुबशाही घराण्यातील चौथ्या शासकानी केली. कालांतराने या भागावर मोगलांचे वर्चस्व निर्माण झाले. मोगलकाळात हैदराबाद राज्य दख्खन विभागात समाविष्ट करण्यात आले होते. दख्खन विभागात हैदराबाद, खानदेश, वन्हाड, औरंगाबाद, बीदर आणि विजापूर या सहा सुभ्यांचा समावेश होता. या सुभ्यांचा कारभार पाहण्यासाठी एक सुभेदार मोगल बादशहा कडून नियुक्त केल्या जात असे. त्यास दख्खनचा सुभेदार असे म्हटले जाई. 20 फेब्रुवारी 1707 रोजी अहमदनगर येथे मोगल बादशहा औरंगजेबाचा मृत्यु झाला. त्यानंतर मोगल सम्राट फर्रुखाशियर याने इ.स.1713 मध्ये मीर कमरुद्दीन उर्फ चिनकुलीज खान याची दक्षिणेचा सुभेदार म्हणून नियुक्ती केली.

औरंगजेबाच्या मृत्युमुळे वारसा पदासाठी त्याच्या पुत्रामध्ये संघर्ष सुरू झाला. त्यावेळी मोगल दरबारातील संघर्षाचा फायदा दरबारातील धूर्त व मुत्सद्दी सरदार मीर कम्मरुद्दीन उर्फ चिनकुलीज खान यांनी घेतला. दक्षिणेतील मोगलाचा सुभेदार मुबारिझम यांचा 1 ऑक्टोबर 1724 रोजी साखरखेर्डा येथील लढाईत पराभव करून स्वतंत्र निजाम घराण्याची स्थापना केली. पुढे मोगल सम्राटानेच या घराण्यास आसफिया हे बिरूद दिले. यावरून या राज्याचा आसफिया घराणे असा उल्लेख होवू लागला. आसफिया घराण्याचे 1 ऑक्टोबर 1724 पासून 17 सप्टेंबर 1948 पर्यंत म्हणजे 224 वर्ष राज्य केले. या घराण्यात सात निजाम राज्यकर्ते होवून गेले. निजामानी राज्याची राजधानी हैदराबाद येथे ठेवून 82696 चौ.मी. च्या क्षेत्रफळावर राज्य केले. हा परिसर त्रिभाषिक होता. तर राज्य कारभार उर्दू भाषेतून चालत असे. हैदराबाद संस्थानची राजकीय परिस्थिती अतिशय बिकट होती. थोडक्यात हैदराबाद संस्थानात राजकीय हक्क आणि अधिकारांचा अभाव राजकीय संघटना स्थापन करण्यावर बंदी, भाषण बंदी, दडपशाहीचे धोरण व नागरी स्वातंत्र्याचा अभाव होता. राजकीय क्षेत्राप्रमाणेच सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रात अन्यायी धोरण होते. 11 टक्के मुस्लीम, 89 टक्के हिंदु असतानाही मुस्लिमांना सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रात महत्व देण्यात आले होते. आर्थिक क्षेत्रात जाहगिरी पध्दत होती. एकूण क्षेत्रफळापैकी 42 टक्के क्षेत्र जहागिरीने व्यापले होते. शैक्षणिक क्षेत्राकडे निजाम सरकारने पूर्णतः दुर्लक्ष केले होते. म्हणून आजच्या मराठवाड्याचे मागासलेपणाने कारण निजामाचे शैक्षणिक धोरण आहे. निजाम राजवटीला कोणत्याही क्षेत्रात सुधारणा व्हावी असे वाटत नव्हते. इंग्रजीशी मैत्री करून आपले अस्तित्व टिकविण्याकडे निजामाचे परिपूर्ण ध्येय होते. यासाठी इत्तेहादुल, मुसलमीन व रझाकार संघटना हाताशी धरून स्थानिक जनतेचा मुक्ति लढा दडपून टाकून स्वतंत्र राहण्याकडे कल होता.

निजामाच्या स्वतंत्र राहण्याच्या धोरणाला संस्थानातील जनतेचा विरोध होता. कारण निजामाची कार्य पध्दती, प्रशासन, ध्येय धोरण प्रजेशी सुसंगत नव्हते. त्यामुळे निजामास एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच जनतेच्या रोषाला तोंड द्यावे लागते. हैदराबाद संस्थानात सर्वप्रथम नांदेड जिल्ह्यातील कर्तबगार तरुणांनी शासकाच्या विरुद्ध बंद केले. कालांतराने सातवा निजाम मीर उस्मान अलीच्या कालखंडात विविध संघटना स्थापन झाल्या. यात नांदेड जिल्ह्यातील नागरिकांचा सहभाग व स्वातंत्र्य लढ्यातील वाटा सिंहाचा ठरला.

हैदराबाद संस्थानात मुलभूत हक्कासाठी व न्याय मागण्यासाठी भाषिक परिषदा स्थापन झाल्या. त्याप्रमाणे मराठी भाषिकासाठी 'महाराष्ट्र परिषद' स्थापन झाली व या परिषदेची सहा अधिवेशन झाले. प्रत्येक अधिवेशनात नांदेड जिल्हाचा सिंहाचा वाटा होता. विशेषतः तिसरे महाराष्ट्र परिषदेचे अधिवेशन नांदेड जिल्ह्यात उमरी येथे भरविण्यात आले होते. महाराष्ट्र परिषदा प्रमाणेच हिंदू महासभा, शोडयुल्य कॉस्ट फेडरेशन, हैदराबाद स्टेट कॉंग्रेस इ. संघटना कार्यरत होत्या. या सर्व संघटनांच्या शाखा नांदेड जिल्ह्यात होत्या. या संघटनांच्या कार्यात सहभागी होवून नांदेड जिल्ह्यातील स्वातंत्र्य सैनिकांनी आपले कार्य कर्तृत्व गाजविले.

10 एप्रिल 1875 रोजी स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली. संस्थानात आर्य समाज शाखा 1891 मध्ये धारूर येथे स्थापन झाली. आर्य समाज कार्याचा विस्तार संस्थानात व्यापक प्रमाणात झाला. प्रत्येक जिल्ह्यात आर्य समाज शाखा स्थापन झाली. 1940 मध्ये तर पुर्ण संस्थानात 40 हजार शाखा स्थापन झाल्या. हैदराबाद मुक्ती संग्रामाची पायाभरणी आर्य समाजाची केली. नांदेड जिल्हा आर्य समाज चळवळीचे मुख्य केंद्र ठरला आहे. नांदेड जिल्ह्यातील आर्य समाजाने वसतीगृह चालविणे, आर्य विद्या मंदिर व शाळा चालविणे, आर्य सेवादल व आर्य वीर दला मार्फत जनतेचे रक्षण करणे, व्यायाम शाळा, व्यसनमुक्ती, सभा समारंभ व उत्सव, मंदिर रक्षण चळवळ चालवून, वैदिक धर्माचा पुरस्कार करून सर्व समानता निर्माण केली. सर्वात महत्वाचे म्हणजे राष्ट्रभक्ती, मातृनिष्ठा, स्वतंत्रता, धर्म रक्षण व स्त्रिरक्षण इ. क्षेत्रात प्रभावी कार्य करून निजाम राजवटी विरोधात धाडसी व कर्तबगार सैनानी निर्माण करण्याचे काम आर्य समाजाने केले.

आर्य समाजाने तयार केलेल्या वातावरणातून स्टेट कॉंग्रेसने उत्तुंग कार्य केले. सन 1938 मध्ये स्टेट कॉंग्रेसची स्थापना झाली. 1940 मध्ये नांदेड येथे शामराव बोधनकरांच्या घरी शाखा स्थापन केली. स्टेट कॉंग्रेस आपल्या विरोधात कार्य करणार म्हणून निजाम राजवटीने स्थापनेपूर्वीच पत्रक काढून स्टेट कॉंग्रेसवर बंदी टाकली. बंदी असतानाही स्टेट कॉंग्रेसच्या कृती समितीचे नेतृत्व दिगंबरराव बिंदुच्या रूपाने नांदेड जिल्ह्याने स्विकारले. नुसते नेतृत्व स्विकारले नाही तर स्टेट कॉंग्रेसच्या प्रत्येक कार्यात भरीव सहभाग घेतला. स्टेट कॉंग्रेसचा बंदी उठविण्या संबंधीचा सत्याग्रह, अनैतिक लेव्ही विरोधी चळवळ, जंगल सत्याग्रह, झेंडा सत्याग्रह, कायदेभंग चळवळ, तसेच उमरखेड कॅम्प चालवून लढावू तरुण निर्माण करणे, उमरी बँक अॅक्शन इ. कार्यात नांदेड जिल्ह्यातील जनतेचा अतुलनीय पराक्रम होता. किंबहुना स्टेट कॉंग्रेसचा नांदेड येथील झेंडा सत्याग्रह, पाटनुरचा जंगल

सत्याग्रह, किरगुळचा लेव्ही विरोधी सत्याग्रह, उमरी बँक ॲक्शन या घटनेत नांदेड जिल्ह्यातील कार्यकर्तृत्व श्रेष्ठ होते. कारण नांदेडच्या झेंडा सत्याग्रहात निजामी समर्थकानीच तिरंगा ध्वजास वंदन केले. तर पाटनुरच्या जंगल सत्याग्रह वेळी जनतेची आक्रमकता पाहून निजामी पोलीस पळून गेले, किरगुळा परिसरातील जनतेनी लेव्ही देण्यास नकार देवून तहसीलदार रामराव यांचा खुन केला. इस्लापूरच्या परिसरातील जनतेने पोलीस स्टेशनवर हल्ला करून शस्त्र घेण्याचा प्रयत्न केला. सर्वात महत्वाचा पराक्रम म्हणजे उमरी बँक ॲक्शन होय. यातून 21 लाख रुपये मिळवून स्वातंत्र्य संग्रामासाठी खर्च केले, इत्यादी घटनांच्या कार्यकर्तृत्वामुळे हैदराबाद संस्थानात 16 जिल्हे होते.

हैदराबाद मुक्ती लढ्यात आर्य समाजी व स्टेट कॉंग्रेस चळवळीतील हुतात्मा बरोबरच विविध घटनेतील हुतात्मांचा कार्य ही महत्वपूर्ण आहे. मुक्ती लढ्यात काही जणांनी भूमिगत राहून कार्य करावे, पत्रके वाटणे, कॅम्पवरील निरोप पोहचविणे, शस्त्र सैनिकापर्यंत पोहचविणे, रझकाराच्या कार्यात अडथळा आणणे, मुस्लीम धर्म स्विकारण्यास स्पष्ट नकार देणे, विशेषतः वैयक्तिक शस्त्र घेवून परिसरातील गावाचे रक्षण करण्यासाठी दिवस रात्र दौरे काढून जनतेत आत्मबळ निर्माण करणे, स्टेट कॉंग्रेस व आर्य समाज कार्याचा प्रसार व प्रचार करणे इ. कार्यात अनेकांना विशेषतः नांदेड जिल्ह्यातील 27 जणांना हुतात्मत्व पत्करावे लागले. त्यामुळे त्यांचेही योगदान मुक्ती लढ्यात महत्वपूर्ण ठरले.

वरील सर्व हैदराबाद मधील जनतेच्या कार्यकर्तृत्वातून निजामाचे स्वतंत्र राष्ट्र निर्माण करण्याचे स्वप्न भंग पावले. इंग्लंड, अमेरिका, कॅनडा, पाकिस्तान व अरब राष्ट्रे यांचे सहकार्य असतांनाही निजाम सरकारचा जनतेच्या लढ्यामुळे निभाव लागला नाही. शेवटी गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी पोलीस ॲक्शनचा निर्णय घेतला. पोलीस ॲक्शनचे नेतृत्व राजेंद्रसिंहच्या मार्गदर्शनाखाली जे.एन.चौधरी यांनी स्विकारले. 13 सप्टेंबर 1948 पासून 17 सप्टेंबर 1948 पर्यंत 109 तास निजाम सैन्य व भारतीय लष्कर यांच्यात लढाई झाली. शेवटी निजामाने शरणागती पतकरली. हैदराबाद संस्थान भारतीय संघराज्यात विलीन झाले. स्वतंत्र भारता समोरील त्रासदायक संकट नष्ट झाले. या सर्व कार्यात नांदेड जिल्ह्यातील जनतेचे महत्वपूर्ण योगदान आहे.

संदर्भ सूची

- 1) कठारे अनिल – डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्राम, कल्पना प्रकाशन, नांदेड वर्ष 1999
- 2) कवठेकर बाळकृष्ण – हैदराबाद मुक्तिसंग्राम एक उपेक्षित संघर्ष गाथा प्रकाशक – देवगिरी प्रतिष्ठान औरंगाबाद वर्ष 1998
- 3) कुरुंदकर नरहर – हैदराबाद विमोचन आणि विसर्जन प्रकाशन मराठी साहित्य परिषद हैदराबाद वर्ष 1995
- 4) कुटे भ.ग. – (कार्यकारी संपा.) स्वातंत्र्य सैनिक चरित्र कोश, महाराष्ट्र राज्य, मराठवाडा विभाग प्रकाशक – कार्यकारी संपादक व सचिव दर्शतिका विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
- 5) गायकवाड नरेंद्र – मराठवाड्यातील दलित चळवळ आणि हैदराबादचा स्वातंत्र्य संग्राम, प्रकाशक – सुगाव प्रकाशन – सदाशिव पेठ, पूणे वर्ष 1990
- 6) तीर्थ स्वामी रामानंद – हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्रामाच्या आठवणी अनुवाद – वि.पा. देऊळगावकर प्रकाशक – स्वा.रा.ती.स्मारक समिती बेगमपेठ, हैदराबाद
- 7) गर्गे स.मा. (संपा.) संघर्ष आ.कृ. वाघमारे यांच्या लेखाचा संग्रह खंड पहिला जयहिंद प्रेस औरंगाबाद.
- 8) डोळे ना.य. – हैदराबादचा स्वातंत्र्य संग्राम, प्रकाशक – ग्रंथाली, गोरवले रोड, दादर, मुंबई पहिली आवृत्ती वर्ष 1998
- 9) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन नांदेड जिल्हा प्रकाशन – महाराष्ट्र शासन.
- 10) प्रभाकर देव (संपा.) – हैदराबाद मुक्तिसंग्राम स्वातंत्र्य सैनिकांच्या मौखिक नोंदी. प्रकाशन – मुलसचिव, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड 14 नोव्हेंबर 1999